

Het 'stadhuis' van Mechelen. Groei, verval en restauratie

F. Brenders, B.M.L.

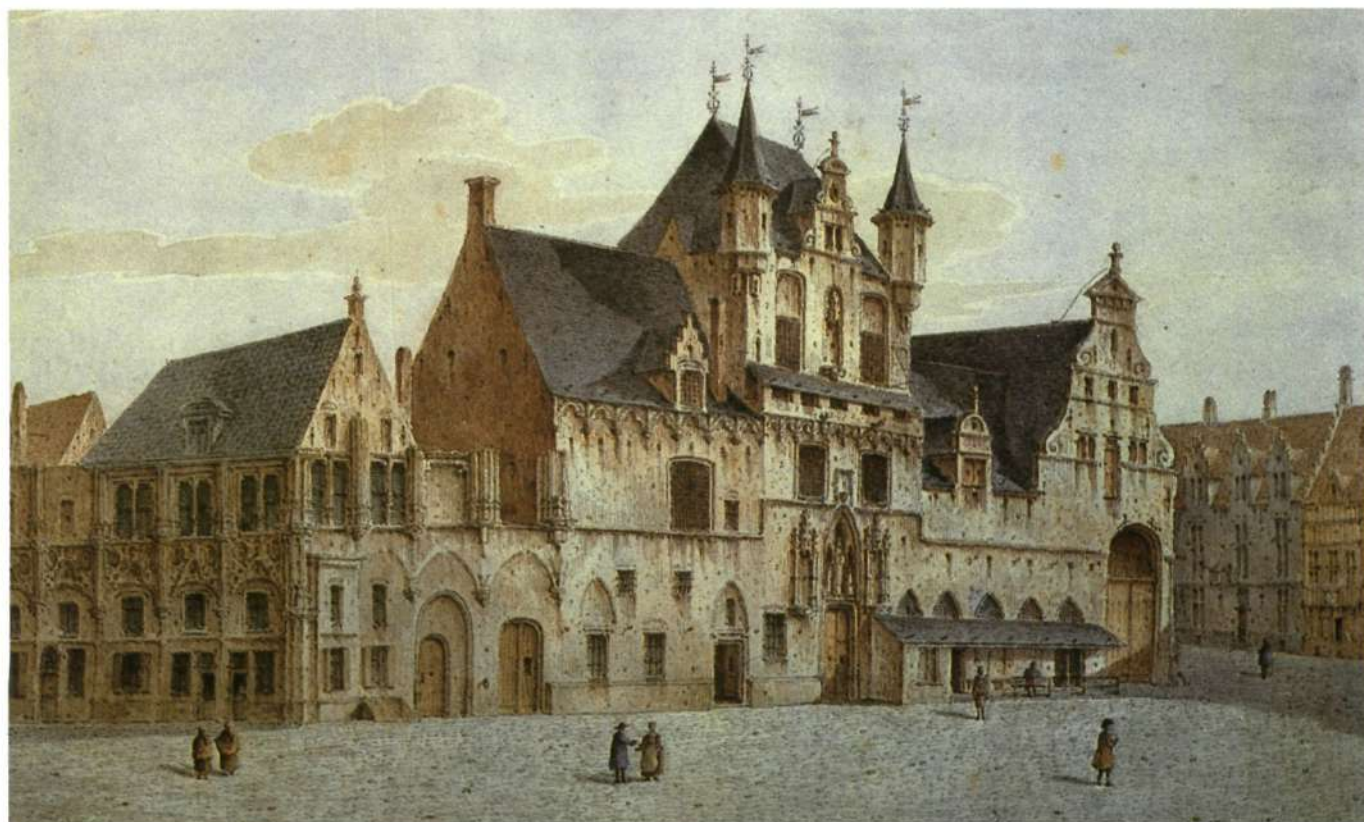
Beeld en sfeer van de Grote Markt van Mechelen worden in grote mate bepaald door de gevels van het stadhuis die de volledige oostzijde beslaan. In feite omvat het gebouw het volledige bouwblok tussen de Grote Markt, de Hallestraat, de Reuzenstraat en de Bafferstraat. De huidige verschijning heeft voor de aandachtige toeschouwer een hybride karakter dat het resultaat is van een lange en complexe geschiedenis gekenmerkt door verval, restauratie en afbraak.

Bouwgeschiedenis van de 14de tot de 18de eeuw

Het huidige gebouw werd pas in het begin van deze eeuw als stadhuis in gebruik genomen. Voordien en tot 1474 was het stadhuis gevestigd in het Schepenhuis, thans stadsarchief. Na 1474 verhuisde het naar het nabijgelegen huis 'De Beyaert', het huidige postgebouw, tot tenslotte in 1912, als gevolg van een bestemmingswijziging, de stadsdiensten verhuisden naar de oude lakenhalle en het paleis van de Grote Raad aan de overzijde van de Grote Markt.

De lakenhalle werd vermoedelijk tussen 1311 en 1326 gebouwd, in de plaats van een ouder maar niet langer aangepast gebouw. Volgens het model van de Brugse halle kreeg dit bouwwerk vier vleugels rond een open binnenplein met boven de hoofdingang een belforttoren. Resten van de eerste halle werden nog gevonden aan de hoek van de Bafferstraat en de Reuzenstraat bij verbouwingswerken in 1900-1911. Later, bij de werken van 1975, werd in de Reuzenstraat nog een groter gedeelte van deze muur herkend, die thans volledig verdwenen is.

De Lakenhalle op het einde van de 19de eeuw. Van het Paleis van de Grote Raad bestond enkel de gelijkvloerse verdieping. Het zou pas tussen 1900 en 1911 verder worden afgewerkt (tekening J.B. De Noter)

Schepenhuis, thans stadsarchief. Tot 1474 gebruikt als stadhuis (foto B.M.L.)

Huis 'De Beyaert', thans postgebouw. Tussen 1474 en 1912 gebruikt als stadhuis (foto B.M.L.)

Bij een grote stadsbrand in 1342 werd ook de halle beschadigd, en in de daarop volgende jaren hersteld en met een verdieping uitgebreid. Teneinde de voorgevel een minder streng karakter te geven werd de oude toegangspoort vervangen door een spitsboog geflankeerd door nissen. De belfortoren bleef echter onafgewerkt, wellicht ten gevolge van de achteruitgang van de lakenhandel en een daaruitvloeiende vermindering van de activiteit.

In 1473 richtte Karel de Stoute in Mechelen de Grote Raad op, het parlement van het Bourgondische Rijk. De stadsmagistratuur was uiterst tevreden met de uitverkiezing van Mechelen als hoofdstad en deed sedertdien al het mogelijke om het de Bourgondiërs naar hun zin te maken. Grote sommen geld werden uitgetrokken om het hof te Mechelen in te richten. Vanaf 1526 werd begonnen met de bouw van een definitieve behuizing voor de Grote Raad. Het moest een paleis worden in de beste laat-gotische traditie volgens een ontwerp van de befaamde bouwmeester Rombout II Keldermans (1460-1531). Met dit doel werd de noordvleugel van de lakenhalle prijsgegeven. De gevels aan de Bafferstraat werden afgebroken en vervangen door een nieuwe constructie.

In de nacht van 6 op 7 augustus 1546 ontplofte de Zandpoort, het kruutmagazijn van de troepen die in de stad gelegerd waren. Het omgevende gedeelte van de stad werd verwoest en waarschijnlijk werd ook het Hof van Savoye, het paleis van Maria van Hongarije dat niet ver van de Zandpoort verwijderd lag, ernstig beschadigd.

In ieder geval zou het Bourgondische hof, dat zich reeds eerder uit Mechelen naar Brussel teruggetrokken had, na de ontploffing niet meer naar Mechelen terugkeren. Een ander gevolg van de ontploffing was dat de stadsmagistratuur haar aandacht in de eerste plaats ging toespitsen op de hulp aan de getroffen bevolking. In 1547, toen de gelijkvloerse verdieping van het nieuwe paleis van de Grote Raad amper was afgewerkt en de verdieping ten dele tot op halve hoogte was opgetrokken, werden de werken stilgelegd. De stad kocht het verlaten Hof van Savoye als definitieve vestiging voor de Grote Raad. Vanaf dat ogenblik bestond er geen behoefte meer aan een nieuw paleis op de Grote Markt: het werk werd tenslotte definitief opgegeven.

Om de reeds opgerichte constructie toch nog enigszins bruikbaar te maken verleende de stedelijke overheid vanaf 1551 verschillende particulieren de toelating zich te vestigen tussen de zuilen van de galerij en in de halle. Het onafgewerkte paleis van de Grote Raad werd als gevolg hiervan opgedeeld in verschillende percelen waarop woon- en handelshuizen werden opgericht. Weliswaar werd bij deze toelating de mogelijkheid ingebouwd dat de concessie te allen tijde door de stad kon worden ingetrokken om het paleis verder af te werken. Deze versnipperde toestand zou toch blijven bestaan tot de tweede helft van de 19de eeuw.

Tegelijk met het stilleggen van de werken aan het paleis van de Grote Raad werd ook het plan opgegeven om de belfortoren van de halle verder af te werken. De be-

staande constructie werd met een schilddak afgedekt en de bovenverdieping van de toren werd tot stadsgevangenis ingericht. Rond dezelfde tijd werden ook de hoektoertjes toegevoegd en werd de doorgang achter de kantelen afgedekt met een lessenaarsdak.

In de 17de eeuw ondergingen de gebouwen andermaal een aantal wijzigingen. Van een deel van de zuidvleugel en het aansluitende deel aan de Grote Markt, tot tegen de belforttoren, werd de verdieping afgebroken. Een nieuw dak, lager dan het oorspronkelijke, werd opgericht en de zuidvleugel werd aan de zijde van de Grote Markt afgewerkt met de zogenaamde Spaanse Gevel, een krulgevel volgens de mode van de tijd. In dezelfde sfeer en tijdsgeest kadert de monumentale dakkapel die op het dak van de belforttoren werd bijgeplaatst. Mogelijk werd het verbouwde gedeelte toen ingericht als reuzenhuis. Om dit mogelijk te maken moest de balklaag tussen de gelijkvloerse en de afgebroken verdieping worden gedemonteerd en hogergelegd, en moest in de kopgevel aan de Grote Markt een grote poort worden aangebracht. Deze poort zou blijven bestaan tot in 1873, toen ze vervangen werd door de oorspronkelijke ordonnantie bestaande uit twee spitsboogvormige openingen.

Na deze 17de-eeuwse aanpassingen zou het duren tot de 19de eeuw vooraleer nieuwe activiteit en vooral nieuwe belangstelling te noteren viel.

De 19de en 20ste eeuw

Rond het midden van de 19de eeuw werden beschrijvingen van de halle gemaakt en historisch onderzoek toonde de hoge ouderdom van dit gebouw aan. Meer en meer werden het vervallen en onafgewerkte karakter en de disparate aanblik van de verschillende gevelpartijen als storend ervaren in de stad. In deze periode werden dan

ook verschillende voorstellen tot reconstructie van de oude halle uitgewerkt.

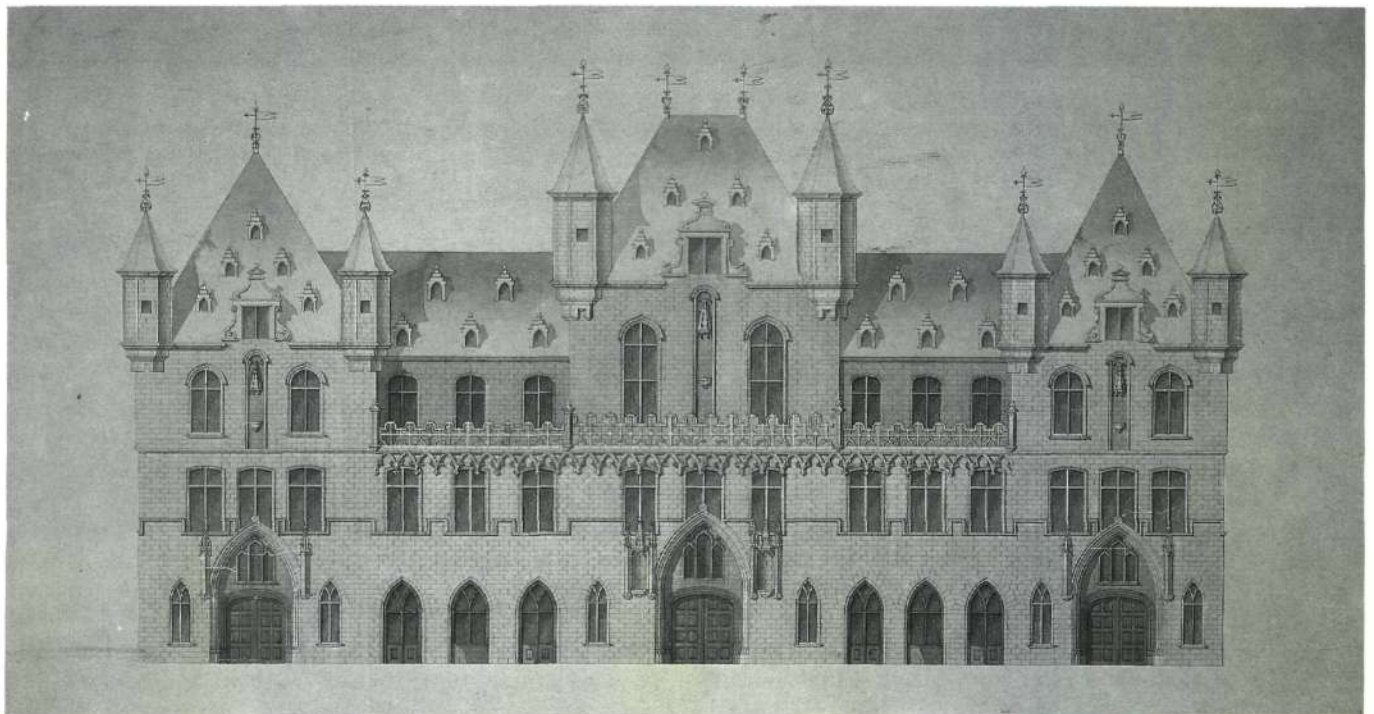
Een eerste voorstel kwam van architect F. Bauwens. Naar aanleiding van plannen tot overbrenging van het stadhuis naar de lakenhalle maakte hij in 1844 een restauratieontwerp dat eerder beschouwd moet worden als een historiserende verbouwing vertrekkend van de bestaande resten en volgens de toen heersende ideeën van de middeleeuwse bouwkunst. Het onafgewerkte paleis van de Grote Raad werd in dit ontwerp volledig afgebroken, het geheel werd met een verdieping verhoogd en op de hoeken werden vierkante hoektorens voorzien. In feite werd alleen de toren op de hoek van de Hallestraat-Reuzenstraat gebouwd om er de tekenacademie in onder te brengen. De overige werken werden nooit uitgevoerd.

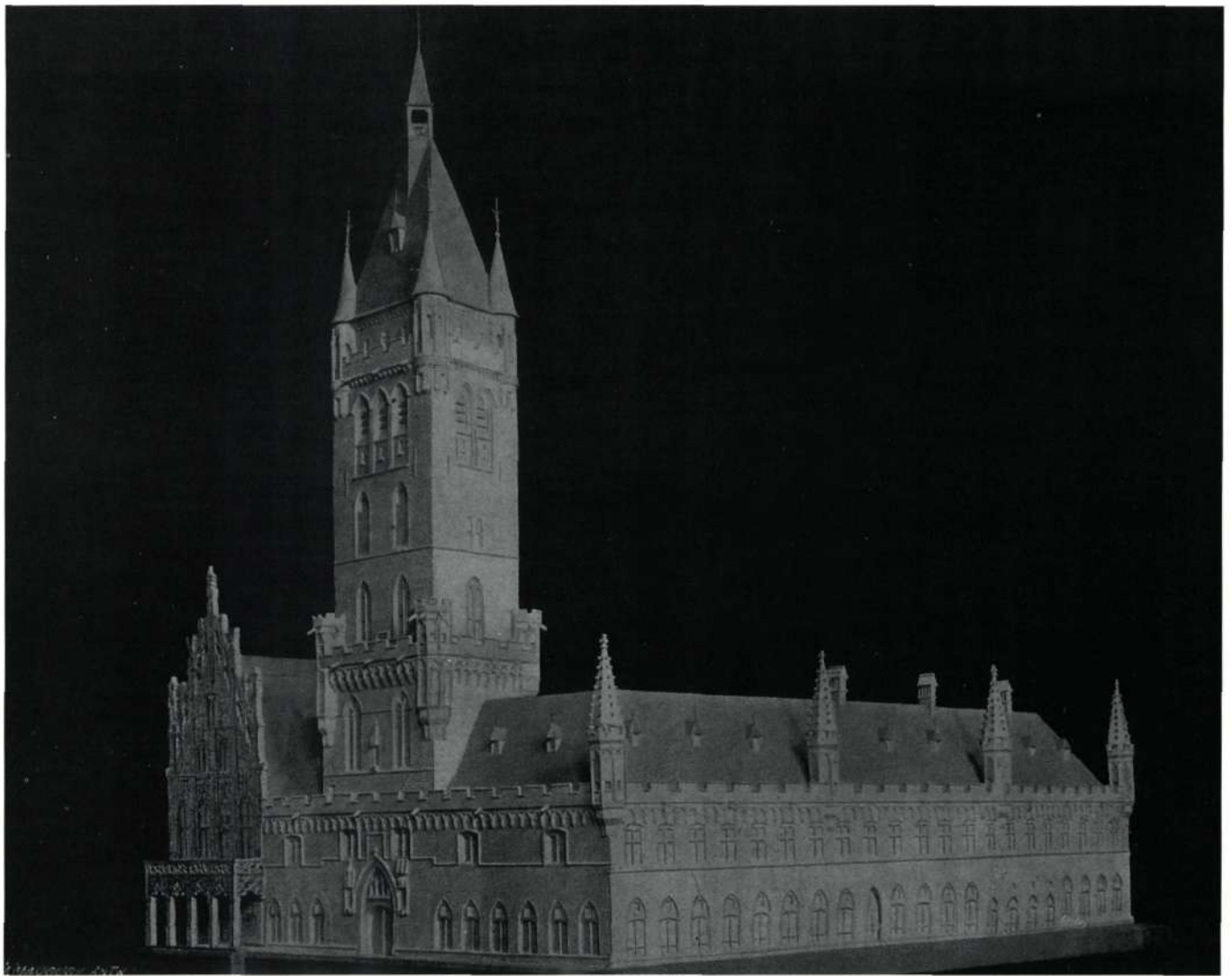
Deze 'Bauwenstoren' die te Mechelen qua stijl niet al te hoog werd geschat, zou tenslotte wegens zijn extreme bouwvalligheid en imminent instortingsgevaar, in 1968 worden afgebroken.

Een variante op het plan Bauwens werd gemaakt door M. Pluys. Beide ontwerpen werden in hun tijd weinig gewaardeerd, niet zozeer omdat ze het onafgewerkte paleis van de Grote Raad lieten verdwijnen, maar veeleer omdat de hallegebouwen zelf op ingrijpende wijze werden verbouwd in een historiserende stijl die totaal afweek van de originele. In een tegenvoorstel pleitte G. Bernaerts in 1869 voor het behoud van de oude delen van de halle en voor een terugkeer naar de oudste plannen. Maar ook dit voorstel omvat nog de verdwijning van het paleis van de Grote Raad en beoogt een historiserende reconstructie van de volledige halle.

In 1886 werd in Mechelen een commissie opgericht om voorstellen tot restauratie en reconstructie van de oude halle te bestuderen en verder uit te werken.

Ontwerp van F. Bauwens uit 1844 voor de verbouwing en vervollediging van de Lakenhalle. Het Paleis van de Grote Raad is hier verdwenen en het gebouw wordt op fantasievolle wijze uitgebreid (Stadsarchief Mechelen, foto D. Stembée)

Maquette van het ontwerp van Ph. Van Boxmeer uit 1889. Het Paleis van de Grote Raad is hier verder afgewerkt. Naar het voorbeeld van Brugge wordt een hoge belfortoren voorzien.

In 1889 kwam architect Ph. Van Boxmeer ten tonele met een volledig nieuw voorstel. De aanwezige resten moesten worden behouden en aangevuld. In deze optiek was hij de eerste architect die het historische en architecturale belang van het onafgewerkte paleis van de Grote Raad naar voren schoof. Een zeker utilitair belang was ongetwijfeld niet vreemd aan dit voorstel. In zijn verdediging zag hij immers het gebouwencomplex als stadhuis fungeren. In deze context had hij nood aan een representatief gedeelte met grote en goed verlichte zalen. Dit kon niet worden gerealiseerd in de oudere hallegebouwen zonder een grondige wijziging van uitzicht, terwijl de Keldermansvleugel zich buitengewoon goed tot deze functie leende. Vandaar dat het behoud van deze vleugel dan ook bijzonder goed van pas kwam. Van Boxmeer ging echter nog verder in zijn houding van behoud en aanvulling. Waar de vorige plannen zich beperkten tot het behoud van de bestaande onderbouw van de onafgewerkte centrale toren in de voorgevel, bouwde Van Boxmeer deze consequent verder naar het model van de belfortoren van Brugge. In zijn visie is de oude halle slechts volwaardig als dusdanig te herkennen met deze toren die bij het initiële architecturale concept hoort. Aangezien oude plannen ontbraken, copieerde Van Boxmeer in grote lijnen het Brugse voorbeeld waarin hij enkele verbeteringen aanbracht. Zo bouwde hij de trap in de hoog-

ste geleding uit als een afzonderlijke traptoren aan de buitenkant van de toren en voegde hij hoektorens toe als typisch Mechels detail, zoals die ook voorkomen aan het Schepenhuis. Ook de halle moest in de visie van Van Boxmeer verder worden afgewerkt. Zo verdween in zijn ontwerp de Spaanse Gevel uit de 17de eeuw en werd het oude dakvolume hersteld. De kroonlijst werd een doorlopende lijn die aansloot bij de weergang met kantelen in de voorgevel van de belfortoren. Dit gegeven was voor Van Boxmeer aanleiding om de weergang uit te breiden over de volledige omtrek van de halle. De hoeken werden hierbij extra gemarkeerd door een rond hoektorentje eveneens volgens het model van het schepenhuis.

In voordrachten en bijdragen in de 'Handelingen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van Mechelen' verdedigde Van Boxmeer dit project met buitengewone verbetenheid. Uiteindelijk kreeg hij in 1899 de opdracht van Minister Vanden Peereboom om, in samenwerking met de sterk neogotisch denkende Leuvense architect Lange-roek, de vleugel van het paleis van de Grote Raad verder af te werken volgens het oorspronkelijke gevelconcept met als doel er een nieuw postkantoor in onder te brengen. Deze werken zouden duren van 1900 tot 1911. Tijdens deze periode en nadien nog bleef Van Boxmeer zijn oorspronkelijk project verdedigen. Dit leidde tot een fel-

Stad Mechelen

herstellend der halve

of Stadhuis ingericht

Schaal 0.01 p.m.

Mechelen 10-9-1889
de Bouwmeester

Ph. Van Boxmeer

Erken. en. goedgekeurd door den
Bouwmeester der Stad Mechelen, op
den 21. Septem. des 1889.
De Stadsmeester Verwilt.

West —

— Gavel — Binnenkoer — Oostgavel

Het ontwerp van Ph. Van Boxmeer (1889): westgevel, binnenkoer en oostgevel (planarchief K.C.M.L.)

STAD MECHLEN
HERSTELLING DER HALVE STADHUIS INGERICHT

SCHAAL 0.01 p.m.

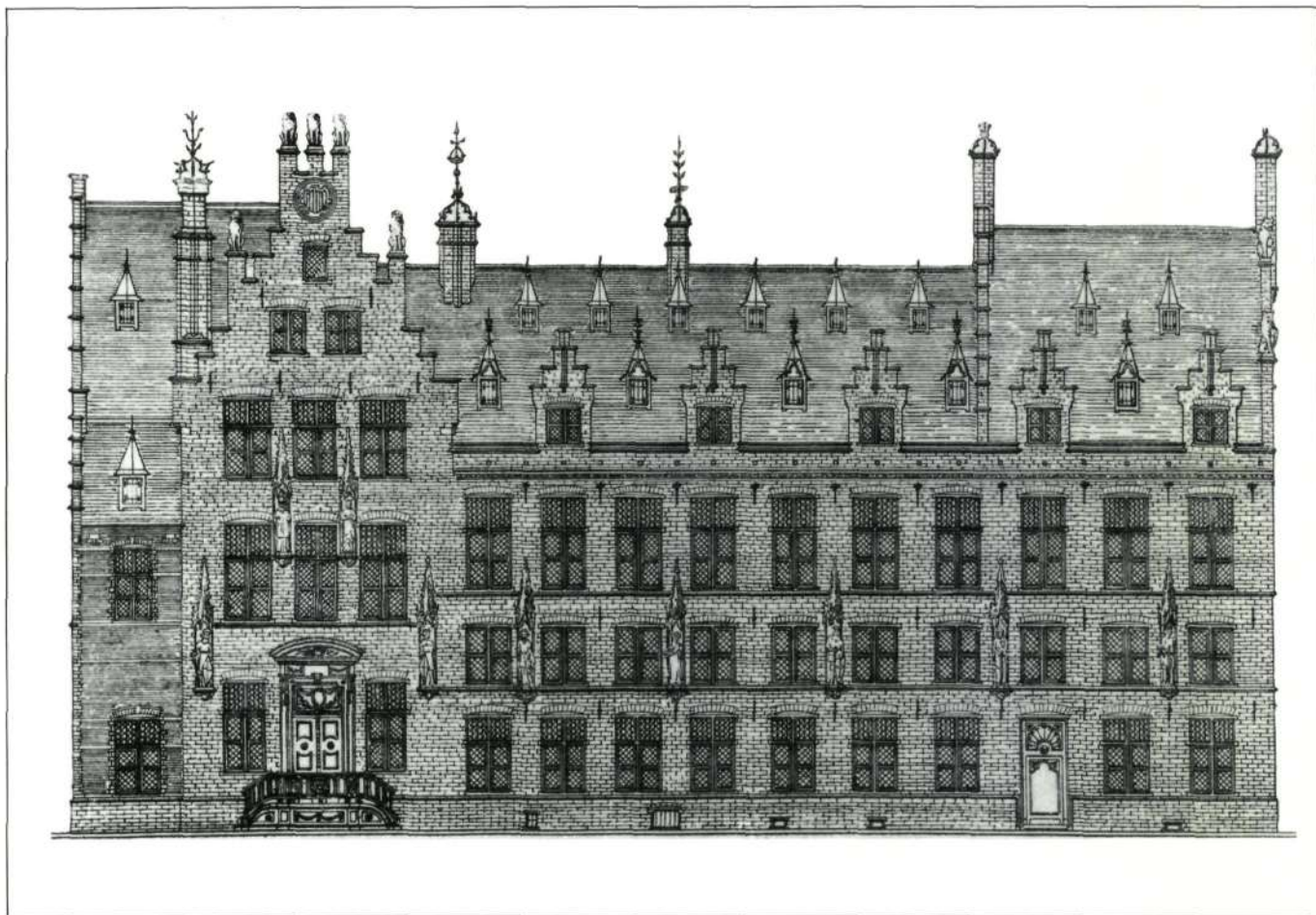
Mechelen-10-9-1911
DE BOUWMEESTER.

H. van Boxmeer

Brief van de Architect van den
Bouwkantoor van Mechelen, in
dat van 10 September 1911
aan de Gemeenteraad van Mechelen.
Z. v. d. B.

GEVEL LANGS HALVESTRAAT.

Het ontwerp van Ph. Van Boxmeer (1889); gevel langs de Hallestraat (planarchief K.C.M.L.)

Restauratieontwerp voor het huis 'De Beyaert'

le en gepassioneerde pennestrijd tussen de behoudsgezinden enerzijds en de groep rond Van Boxmeer anderzijds. De behoudsgezinden pleitten voor een status quo. De afwerking van het paleis van de Grote Raad was nog te aanvaarden vermits hiervoor de historische bronnen aanwezig waren; de reconstructie van de halle was in hun ogen echter volledig onaanvaardbaar omdat de nodige historische documenten ontbraken. De felste tegenstander van Van Boxmeer was kanunnik G. Van Caster, die in 1912 een tekst liet verschijnen waarin hij het project ten gronde bekritiseerde. Het jaar voordien had de „Vereniging tot behoud van natuur en stedenschoon” van Antwerpen zich in het debat gemengd met een referendum bij de Belgische kunstenaars onder de titel 'De Halle van Mechelen bedreigd!'. Dit referendum vond een brede respons; bij de antwoorden treffen we de namen aan van Jan Blockx, Cyriel Buysse, Max Elskamp, Willem Geets, Victor Horta, Pol de Mont, Jozef Muls, Alfred Ost, Stijn Streuvels, August Vermeylen en vele anderen. Ook in 1911 schreef Alfred Ost een manifest waarin hij zich met de kracht die ook uit zijn tekeningen spreekt, verzette tegen de plannen van Van Boxmeer.

De groep rond Van Boxmeer verdedigde zich door te wijzen op de mengeling van stijlen en een totaal gebrek aan eenheid. Sommigen betreuren de opbouw van het paleis van de Grote Raad. Het is een gebouw in een decadente laat-gotische stijl waarvan slechts een schets bewaard is gebleven, en dat volledig indruist tegen het karakter van de oude halle. De Spaanse Gevel moet verwijderd worden omdat hij architectonisch en vormelijk

misplaatst is op het hallegebouw. De voorstanders van het status quo wordt verweten dat ze zich enkel kunnen beroepen op gevoelsargumenten en dat ze alle begrip van architectuur a priori negeren.

Tijdens de opbouwwerken van het paleis van de Grote Raad was de stad harerzijds begonnen met de restauratie van het huis 'De Beyaert', het toenmalige stadhuis aan de overkant van de Grote Markt. Dit gebouw werd echter stilaan te klein om alle diensten te huisvesten. Daarom knoopte het stadsbestuur reeds tijdens de werken onderhandelingen aan met het Ministerie van Verkeer, onder wiens bevoegdheid de post ressorteerde, om een ruil tot stand te brengen: de postdiensten naar het stadhuis, het stadhuis naar de in opbouw zijnde post. Deze ruil kwam uiteindelijk tot stand bij de beëindiging van de bouwwerken van het paleis van de Grote Raad. Door deze bestemmingswijziging werd de discussie omtrent behoud of reconstructie uiteindelijk verwezen naar de Koninklijke Commissie voor Monumenten, waarin de behoudsgezinden Van Leemputten en kanunnik Van Caster zetelden. De Commissie bracht op 29 december 1913 een vernietigend advies uit over de plannen van Van Boxmeer. Dit advies en uiteraard ook de oorlogsomstandigheden van 1914, betekenden het einde van een lange periode van redetwisten waarin de passies soms hoog oplaalden.

Een nieuwe periode van discussie begon in 1965. De voortdurende uitbreiding van de stadsdiensten maakte een uitbreiding van het stadhuis noodzakelijk. De archi-

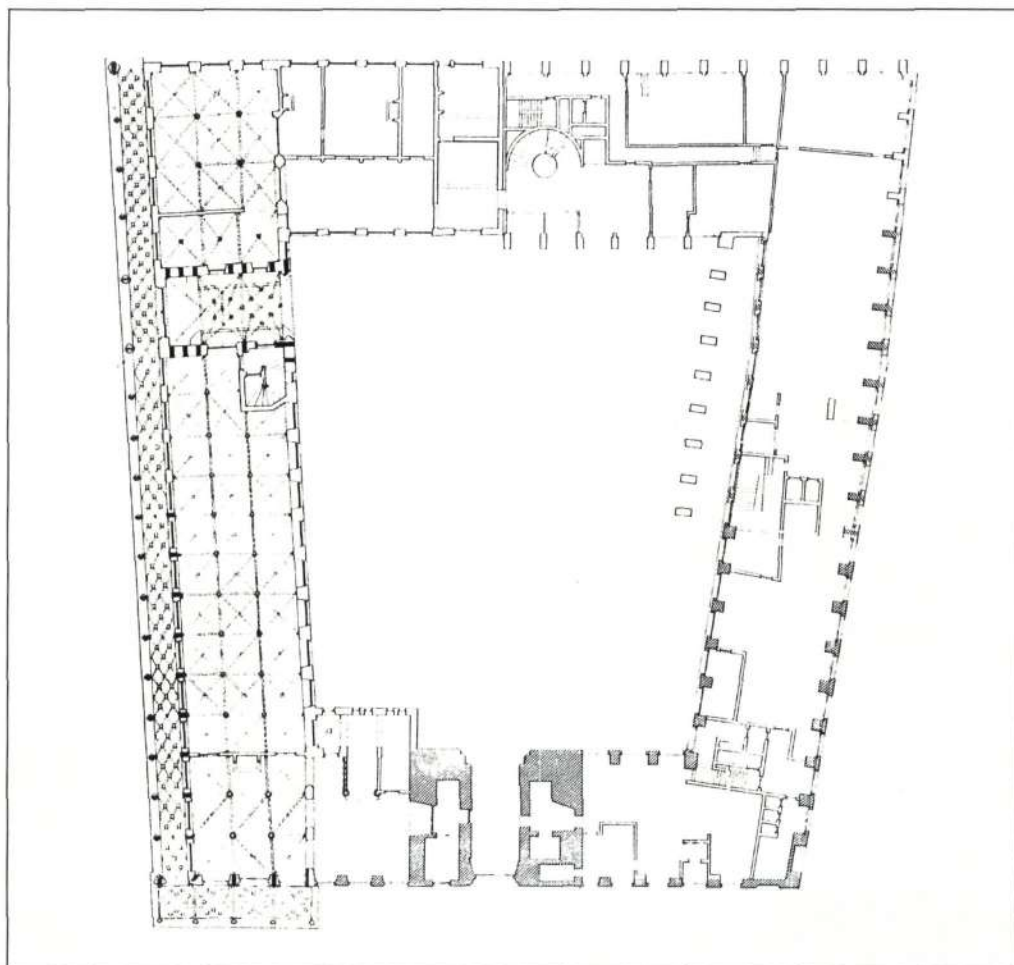
tecten Faes en Levrier kregen de opdracht een ontwerp te maken dat deze uitbreiding mogelijk zou maken binnen de bestaande vierhoek. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen wees onmiddellijk op het historische en kunsthistorische belang van de gebouwen, en gaf het stadsbestuur de aanbeveling de diensten te decentraliseren liever dan de bestaande gebouwen te verbouwen en uit te breiden. Een jaar later, in 1966, kwam de Commissie enigszins op dit standpunt terug. De vleugel aan de Reuzenstraat tot tegen de neogotische delen, de Bauwenstoren inbegrepen, mocht volledig worden afgebroken; van de zuidvleugel mocht het deel van de gevel dat bij de Bauwenstoren aansluit, worden afgebroken met uitzondering van de gelijkvloerse verdieping; de binneninrichting mocht worden aangepast; de ordonnantie van de gevels langs de Hallestraat moest ongewijzigd blijven. De ontwerpen die hierop naar voren werden gebracht, konden geen goedkeuring vinden bij de Koninklijke Commissie zodat tenslotte een van de leden werd aangewezen om de vormgeving te begeleiden. Dit leidde uiteindelijk tot de goedkeuring van het voorontwerp op 9 september 1971. Het ontwerp deed op zijn beurt heel wat stof opwaaien, vooral toen bleek dat voor de realisatie ervan de volledige zuidvleugel langs de Hallestraat tot tegen de Spaanse Gevel moest worden gesloopt om de funderingen te verbeteren. De tegenstanders wezen erop dat op deze wijze uiteindelijk niets van de oude halle overbleef. Dat de buitenmuren later opnieuw zouden worden opgericht, kon geen bevrediging schenken aangezien het hier enkel ging om een buitenparement terwijl inwendig een betonstructuur werd ingebouwd. Ook het ontwerp voor de nieuw-

bouw werd fel aangevallen. Het voorgestelde volume van vier verdiepingen en een schuin dak werd te hoog bevonden; de trapgevel die de scheiding moest vormen tussen het herbouwde oude deel en de nieuwbouw, zou te hoog worden en van ver boven de Spaanse Gevel zichtbaar zijn. Ondanks dit verzet zette het stadsbestuur de plannen door. De werken werden gestart in 1975 en duurden tot 1980.

De restauratie van het paleis van de Grote Raad

Reeds tijdens de verbouwingswerken werden in 1977 de architecten E. Welch en J. Rosemont belast met de restauratie van de Keldermansvleugel en de belforttoren met de aansluitende gevels aan de Grote Markt. Architect Welch werd na zijn overlijden opgevolgd door de inmiddels eveneens overleden architect Van Meerbeeck.

De oudste delen waren opgericht in Balegemse steen. Waar de steen tot het begin van de eeuw tamelijk goed weerstand had geboden aan de erosie, is de aftakeling, vooral de laatste vijftig jaar, in versneld tempo verdergegaan. De vlakke parementen boden nog wel een aanvaardbaar uitzicht. Maar lijstwerken, beeldhouwde delen, uitkragende elementen, dekstenen en alle detailleringen daarentegen, hadden fel te lijden gehad en waren stilaan herleid tot vormloze stenen zonder veel structuur. Voor de restauratie werd, na een aanvankelijke aarzeling, geopteerd voor een vervanging van de te ververeerde elementen. De vormgeving werd samengesteld uit nog enigszins gaaf gebleven onderdelen, terwijl

Grote Markt. Voormalige Lakenhal en Paleis van de Grote Raad, huidig Stadhuis. Plattegrond naar architecten J. Rosemont, E. Welch, J. Faes en J. Levrier.

voor andere delen een beroep gedaan moest worden op vergelijkingsmateriaal.

In de Keldermansvleugel lagen de problemen anders. Het gebouw was in 1900-1911 verder afgewerkt in Euville en Balzac steen. Deze steensoorten werden toen algemeen gebruikt en men nam aan dat ze voor restauratie best geschikt waren. Dit is echter volledig anders geëvolueerd, vooral voor wat de Euville steen betreft. In de loop der jaren had zich op een groot gedeelte van deze Euville steen een harde buitenkorst gevormd waarachter de steen elke samenhang en structuur mist. In een aantal gevallen was deze buitenkorst onder invloed van vocht gedeeltelijk afgestoten, zodat het onderliggende zichtbaar was. Dit gaf de gevels een pokdalig uitzicht. Een verder effect van verwerking en ontbinding was de vaststelling dat veel onderdelen ogenschijnlijk nog gaaf waren maar dat ze zonder enige moeite manueel konden worden afgebroken en tot gruis te herleiden waren. De constructiewijze was de oorzaak van nog een ander schadebeeld. De stenen waren met ijzeren doken aan elkaar gezet. Door de grote porositeit van de Euville steen tastte vocht de doken aan, die roestend uitzetten en aldus een groot aantal stenen op de plaats van de doken deden barsten. De schade was het sterkst aan de beeldhouw-

werken en de lijstwerken. Aangezien de gevel aan de Bifferstraat in overgrote mate bestaat uit beeldhouw- en lijstwerk en het vlakke parement slechts een gering aandeel heeft, bleek weldra dat de schade hier ontzettend groot was, groter dan op het eerste gezicht en zelfs na grondige opmeting en waarneming kon worden vermoed. De aanvankelijke gedachte om alle aangetaste delen te vervangen werd afgewezen vermits dit zou neerkomen op een totale vernieuwing van de gevel. Anderzijds bleek het onmogelijk, gezien de omvang en de aard van de schade, de Euville steen chemisch te verharderen. Onderzoek wees evenwel uit dat deze methode wel bruikbaar was voor het vlakke werk en voor niet al te zeer aangetast lijstwerk. Uiteindelijk werd gekozen voor een combinatie van de twee methoden: de beeldhouwwerken die er algemeen het ergst aan toe waren en andere te zeer beschadigde delen, zouden worden vervangen door Chauvigny steen. Overige delen zouden worden behandeld met een steenverharder en waar nodig en mogelijk bijgewerkt met een restauratiemortel. Tijdens de uitvoering werd de toepassing van deze laatste techniek nog gevoelig uitgebreid en werd uiteindelijk beslist, omwille van de gaafheid van het geheel, ook de kleinere details te herstellen. Zij bleken immers binnen het gerestaureerde geheel — met zijn overvloed aan detaillering die geen

Lakenhalle en Paleis van de Grote Raad. Huidige toestand na restauratie (foto D. Stembée)

Het tussen 1900 en 1911 oude afgewerkte Paleis van de Grote Raad. Huidige toestand na restauratie (foto D. Stengée)

fouten verdraagt — storend te werken op de appreciatie van het bouwwerk.

Naast de gevels werden ook de daken aan een ernstige herstelbeurt onderworpen. De leibedekking werd vernieuwd, de bebording hersteld waar nodig, de goten en aflopen werden vervangen en de daktimmer werd hersteld. Bij de afname voor restauratie bleken de loden nokversieringen bij de opbouw in 1900-1911 op een gebrekkige wijze te zijn bevestigd. Een verbetering van deze bevestiging drong zich dan ook op.

Ter gelegenheid van de restauratiewerken werd, ten behoeve van de brandveiligheid, een aantal compartimenteringen in het gebouw uitgevoerd. De meeste aandacht ging hierbij naar de zolders die bij brand meestal als doorgeefluik fungeren. Ze werden van de rest van het gebouw gescheiden en zelf in drie compartimenten onderverdeeld.

Deze restauratie vormt het sluitstuk van de renovatiewerken die in 1977 werden aangevat, en het — voorlopige? — einde van een lange, ingewikkelde en bewogen bouwgeschiedenis waarbij het paleis van de Grote Raad — in feite een volgens oude plannen opgericht neogotisch gebouw — weliswaar ruime aandacht kreeg, maar waardoor de oude lakenhalle steeds meer op de achtergrond werd geschoven.

Bibliografie

- Bernaerts G., *La Halle de Malines*, in *Messenger des sciences historiques de Belgique*, 1869, p. 3-16.
- *Bouwen door de Eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 9n. Stad Mechelen. Binnenstad*, Gent, 1984.
- Boxmeer Ph. Van, *De la Restauration des Halles et du Palais du Grand Conseil à Malines*, in *Bulletin du Cercle Archéologique de Malines*, 1 (1889), p. 16-22.
- Boxmeer Ph. Van, *L'ancien Palais du Grand Conseil de Malines*, s.l., 1904.
- Boxmeer Ph. Van, *Ce que révèlent les Ruines du Palais du Grand Conseil*, in *Bulletin du Cercle Archéologique de Malines*, 14, (1904), p.173-182.
- Boxmeer Ph. Van, *Mémoire sur les maisons de la Rue de Baffer*, in *Bulletin du Cercle Archéologique de Malines*, (1904) p. 187-209.
- Caster G. Van, *Projet d'Appropriation et de Restauration des Halles de Malines*, Malines, 1912.
- De Halle van Mechelen bedreigd*, Referendum uitgegeven door de Vereniging tot Behoud van Natuur- en Stedschoon te Antwerpen, Antwerpen, 1911.
- Goossens A., *Het stilleggen van de bouwwerken van het paleis van de Grote Raad in de XVIe eeuw*, in *Handelingen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van Mechelen*, 53 (1949), p. 67-73.
- Installé H., *De Mechelse Belfortstrijd (1911)*, in *Vlaanderen*, 33 (1984), p. 242-250.
- Roo R. De, *Het stadhuis van Mechelen*, in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 74 (1965), p. 199-212.
- Vandenberghe S., *Kroniek*, in *Handelingen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van Mechelen*, 80 (1976), p. 183-187.
- Verheyden P., *Tot behoud van stadhuis en halle te Mechelen*, s.l., 1911.
- Wouters De Bouchout De, *Vieille Halle ou nouvel Hôtel de Ville à Malines*, in *Bulletin des Métiers d'Art*, 12 (1911), p. 353-371.